

І. І. ЛИСЮК. ПРИЗНАЧЕННЯ ТА РОЛЬ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ У РЕГУЛЮВАННІ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Розглянуто призначення та роль соціальних норм, що зумовлені об'єктивною потребою упорядкування відносин між людьми у суспільстві.

Ключові слова: поведінка, норма, система соціальних норм, соціальна норма, правова норма, право.

Рассмотрено назначение и роль социальных норм, которые обусловлены объективной потребностью упорядочения отношений между людьми в обществе.

Ключевые слова: поведение, норма, система социальных норм, социальная норма, правовая норма, право.

The article reviewed the purpose and role of social norms, which are due to an objective need for streamlining the relationships between people in society.

Key words: conduct, norm, system of social norms, social norm, legal norm, law.

Організація та впорядкування українського суспільства на демократичних засадах потребує оновлення змісту всієї системи соціальних норм, що регулюють сучасні суспільні відносини, а також удосконалення тих, що історично себе виправдали.

Розвиток сучасної цивілізації обумовив становлення та функціонування системи норм, взаємопов'язаних між собою. Цілісна система соціальних норм є необхідною передумовою забезпечення повсякденної злагодженої взаємодії людей, функціонування соціальних колективів та суспільства в цілому. Соціальні норми виражають ідеї, інтереси, протиріччя у суспільстві та входять у його духовне життя через організації, союзи, об'єднання тощо.

На думку О. Лейста, система соціальних норм – це не тільки система регулювання, а система соціальної орієнтації, яку кожна особистість отримує від народження у готовому вигляді або пристосовується до неї, або прагне у будь-чому або цілком змінити¹.

Варто зазначити, що система соціальних норм відображає досягнутий рівень економічного, соціально-політичного і духовного розвитку суспільства, в них знаходять відображення історичні та національні особливості країни, характер державної влади, якісний рівень життя людей. Норми, що регулюють суспільні відносини, відображають та конкретизують дію об'єктивних законів, тенденцій суспільного розвитку, історично обумовлених закономірностей.

Об'єктивний характер цих законів, тенденцій пов'язаний з науковим пізнанням та використанням їх людьми у своїй цілеспрямованій соціальній діяльності. Соціальні норми пов'язані також з законами природньо-технічних наук, з науково-технічними прогресом суспільства, всієї цивілізації.

На нашу думку, в сучасних умовах розвитку держави і права підвищується потреба у науковому аналізі призначення та ролі соціальних норм, що зумовлені об'єктивною потребою в упорядкуванні відносин між людьми у суспільстві.

Питання про соціальні норми набули особливої актуальності у юридичній, соціологічній, філософській науках. Інтерес до цієї проблематики обумовлений

© ЛИСЮК Ігор Іванович – аспірант відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

тим, що соціальні норми пов'язані з регулюванням суспільних відносин, формуванням поведінки особи, вибором її життєвої позиції.

Вагомий внесок у дослідження деяких аспектів соціальних норм у контексті загальних проблем теорії держави і права зробили відомі вітчизняні вчені-правознавці: В. Андріїв, Є. Бурлай, М. Кельман, В. Копейчиков, Н. Крестовська, С. Лисенков, Л. Матвєєва, О. Мурашин, П. Недбайло, Н. Оніщенко, О. Скаун, Т. Тарахонич; а також російські дослідники С. Алексєєв, В. Бабаєв, М. Байтін, А. Венгеров, В. Горшенєв, Д. Керімов, М. Коркунов, Ю. Кудрявцев, Г. Мальцев, М. Марченко, М. Матузов, В. Нерсєсянц, О. Лейст, Ф. Фаткуллін, Р. Халфіна, Г. Шершеневич, Л. Явич та ін.

Крім того, проблемами соціальних норм досліджуються у філософських науках, зокрема працях В. Бачиніна, М. Бобнєвої, С. Даштамірова, В. Кучинського, М. Панова, Є. Пенькова, В. Плахова та ін.

У науковій літературі про норми говорять як: про правила поведінки, тобто про варіанти поведінки, що визнаються правильними; про вимоги, що ставляться до поведінки, тобто про варіанти поведінки, що визнані необхідними до виконання; про «звичну» поведінку; про зразок, стандарт поведінки тощо.

Як слушно наголошував П. Недбайло, норма вимагає, щоб поведінка людей їй відповідала. Проте, норма – це вказівка на те, якою повинна бути поведінка людей, на думку всього суспільства або окремого його класу².

На думку Н. Крестовської та Л. Матвєєвої, норми-правила, які діють у людському суспільстві, умовно розбивають на три групи:

– природні норми, або закони природи (наприклад, закон всесвітнього тяжіння, закони механіки, закони генетики);

– технічні (соціально-технічні) норми – правила поводження з технічними та природними об'єктами (наприклад, державні будівельні правила). Особливостями технічних норм є те, що предмет регулювання тут не суто соціальний, і пов'язаний не тільки з людьми, а й із зовнішнім світом, природою, технікою. Найважливіші для суспільства технічні норми підтримуються правом і державою, перетворюючись уже на техніко-юридичні правила поведінки. Так, кримінальне законодавство передбачає відповідальність за порушення правил безпеки провадження будівельних робіт, за порушення правил експлуатації транспорту тощо;

– соціальні норми – правила людського співжиття, що регулюють поведінку людей між собою³.

Отже, за період свого розвитку людство виробило різноманітні соціальні норми щодо упорядкування відносин між людьми, людей з об'єктами природи та з власними технічними та технологічними винаходами.

Цілком очевидно, що соціальні норми виникли одночасно з людським суспільством у зв'язку з необхідністю охопити та врегулювати поведінку людей загальними правилами. Їх призначення складається з організації виробництва та підтримки дисципліни і порядку в суспільному житті. Вони виникають із сутності суспільного життя і є необхідними та елементарними умовами підтримки суспільних зв'язків людей.

Суспільне життя потребує наявності норм, з яким люди змогли погоджувати власну поведінку, оцінювати власні вчинки, розраховувати на певні результати і бути впевненими у них⁴.

Також вважаємо, що історичний розвиток та зміна різних типів та форм суспільного життя супроводжувалась суттєвими змінами і в системі соціальної

регуляції. Відмирили одні й виникали інші види соціальних норм, змінювались співвідношення, взаємозв'язок та форми взаємовпливу соціальних норм (моральних, релігійних, правових, політичних, естетичних), їхній зміст, місце, роль і значення в системі соціальних регуляторів, механізм їх функціонування, способи та засоби їх захисту тощо. З розвитком суспільства соціальні норми все більше ускладнювались.

Крім того, виникнення і розвиток соціальних норм виражають тенденцію суспільства до самовпорядкування; значною мірою їх зміст формується об'єктивно, що обумовлюється наступним:

- соціальні норми виникають з об'єктивної потреби суспільства в саморегуляції, в підтримці стабільності і порядку;
- конкретні норми формуються в процесі діяльності людей і їх об'єднань як результат досвіду зразків певної поведінки за різних обставин;
- соціальні норми невіддільні від суспільних відносин, характер яких визначається способом виробництва і розподілу.

Отже, виникнення і зміст соціальних норм зумовлюються історично і залежать від соціально-економічного типу суспільства, етапу його розвитку тощо. Їхній зміст і спрямованість не залежать від бажання та волі окремих людей, а уособлюють об'єктивну потребу в упорядкуванні відносин між людьми у суспільстві.

Однак, це не означає, що люди та їх об'єднання не впливають на формування та формулювання соціальних норм. Конкретні соціальні норми формуються в межах певних спільностей людей та формулюються ними. Але зміст, спрямованість і засоби забезпечення соціальних норм обумовлюються умовами життя суспільства і потребами його розвитку. Тому спроби людей створювати правила поведінки, що не відповідають об'єктивним потребам і напрямам суспільного розвитку, реально не впливають на відносини між людьми і не впроваджуються у повсякденну практику⁵.

В. Копейчиков, зокрема, зазначає, що соціальні норми формуються і утверджуються різними шляхами, але загальним є те, що вони відображають досвід різних варіантів поведінки суб'єктів у будь-яких ситуаціях. Водночас, у соціальній нормі закріплюється той варіант поведінки, що гарантує найкращий результат або завдає найменшої шкоди⁶.

Соціальні норми регулюють поведінку шляхом: встановлення переліку можливих, обов'язкових або заборонених діянь; визначення умов, за яких передбачуване діяння дозволяється, є обов'язковим або забороняється; визначення суб'єктів, яким за певних умов дозволяється, покладається в обов'язок або забороняється здійснювати певні діяння; визначення виду і міри негативних наслідків, що настають за невиконання або несумлінне виконання вищенаведених приписів.

Крім того, соціальні норми можуть по-різному усвідомлюватися та сприйматися людьми. Вплив на свідомість та поведінку людей відбувається через систему оціночного мислення, а саме соціальна норма є критерієм оцінки – добре чи погано, позитивно чи негативно. Отже, оцінка передбачає вибір: добре – потрібно, погано – не потрібно. Норми, що впроваджуються суспільством, державою, групою людей, можуть відповідати або не відповідати інтересам, внутрішнім переконанням особи, її світогляду та ціннісним орієнтаціям. У зв'язку з чим вони можуть виконуватися добре або погано, або зовсім не виконуватися.

Цілком очевидно, що за своїми специфічними особливостями та діапазоном

охоплення суспільних відносин соціальні норми є досить різноманітними - норми права, норми моралі, норми релігії, звичаї, традиції, політичні норми, організаційні норми, корпоративні тощо.

Соціальна норма, як зазначають автори навчального підручника «Філософія права»⁷, є невід'ємним елементом суспільного управління, один із засобів орієнтації поведінки особи чи соціальної групи, а також засіб контролю з боку суспільства за їхньою поведінкою, за допомогою соціальних норм здійснюється регулювання поведінки людей, діяльності колективів.

Дійсно, норми, які відображають загальнолюдські цінності, інтереси суспільних груп, визначають (дозволяють чи забороняють) певні типи поведінки, характер відносин, мету і засоби їх досягнення. Соціальні норми регулюють лише такі відносини, які мають суспільний характер, тобто пов'язані з взаємовідносинами між індивідами, колективами, верствами та суспільством у цілому. Цим соціальні норми відрізняються від норм технічних тощо.

І, нарешті, усі соціальні норми мають спільну нормативну природу і характеризуються притаманними їм рисами. Так, вони визначають типовий і нормальний для даного часу та середовища певний стандарт поведінки, слугують орієнтирами під час вибору соціально схвалених дій і водночас виступають засобом контролю за ними.

Поняття норми, нормативності не є відокремленим від соціальної діяльності людей, від суспільних відносин та способів буття. Норма органічно вплетена в діяльність людей і виражає найбільш типові, стійкі зв'язки і суспільні відносини. Тому дослідження соціальної норми пов'язане з аналізом суспільних відносин, діяльності індивідів як способу їх соціального буття, з особистісним підходом до природи нормативності.

Соціальна взаємодія людей об'єктивно проявляється в актах виробництва, що повторюються, обміну, розподілу, у необхідності упорядкувати різноманітні суспільні зв'язки та відносини. Така потреба з'являється одночасно з виникненням праці та обміну на ранніх етапах розвитку суспільства.

Але слід зауважити, що загальними правилами охоплюються зв'язки, що повторюються та стійкі форми відносин. Повторення деяких актів діяльності, явищ, подій – особлива риса історичного процесу, що є внутрішньою закономірністю їх розвитку. Однією із форм цієї закономірності є нормативність явищ, процесів, зв'язків, що виражає об'єктивно необхідні способи взаємодії явищ та подій як результату практичної діяльності людей.

На нашу думку, нормативність виступає не тільки формою об'єктивно необхідних зв'язків та способів взаємодії людей, однак і формою розвитку всіх природних процесів. Процес взаємодії людей охоплює як їх відносини між собою (виробництво, обмін, споживання), так і їх відносини до природи (розвиток виробничих сил). Тому закономірні зв'язки, що виникають у процесі цієї універсальної взаємодії, набувають універсальної форми нормативності, яка органічно властива процесу природноісторичного розвитку суспільства.

Таким чином, соціальні норми – це стійкі суспільні зв'язки, що повторюються і виникають у процесі діяльності людей за обміном матеріальними і духовними благами та виражають потребу соціальних систем у саморегуляції.

Отже, всі соціальні норми мають спільну нормативну природу і характеризуються притаманними їм рисами. Нормативність передбачає прагнення до унормованості притаманній самій природі людини і пов'язані з усім способом її життя.

Як зазначається в науковій літературі, позитивне право, яке тлумачиться в нормативному значенні, являє собою систему певного різновиду соціальних норм. Отже, всі соціальні норми за принципом дихотомії можна поділити, у свою чергу на правові та неправові.

У цьому розумінні право виступає як об'єктивна категорія. Це об'єктивне право, що виходить значною мірою від держави (хоча не лише від неї), яке сприймається як сукупність специфічних соціальних норм, що існують незалежно від волі окремо взятих індивідуумів – приватних або посадових осіб – та діють в тій чи іншій країні або навіть в планетарному масштабі. Це право є об'єктивним тому, що воно становить частину об'єктивно існуючого соціального середовища, в яке попадає людина від народження і в якому вона перебуває протягом свого життя, аналогічно тому, як вона існує й в іншому природному середовищі⁸.

У повсякденному житті, зазначає В. Головченко, соціальні норми взаємопов'язані і не діють відокремлено одна від одної, незважаючи на їх зовні автономне існування. Взаємозв'язок соціальних норм відбувається не тільки тоді, коли їх дія спрямована на досягнення єдиного соціального результату, але й у випадку, коли між окремими нормами існує певне протистояння, викликане розбіжностями ідеологічного, матеріального або політичного характеру⁹.

Отже, за допомогою комплексу соціальних норм забезпечуються взаємовідносини всіх суб'єктів суспільних відносин. Жоден із видів соціальних норм нездатний самостійно врегулювати різноманітні та різносторонні відносини, які виникають у суспільстві. Різноманітність соціальних норм пояснюється різноманітністю життєвих обставин, усі вони виникають із практичних потреб людей у сфері виробництва, обміну, споживання, політики, ідеології, побуту.

Безумовно, що саме у процесі життєдіяльності людей складаються необхідні для них правила, стандарти, еталони, яких необхідно дотримуватись у певних життєвих ситуаціях. Цими правилами, стандартами, моделями підтримується існування і розвиток суспільства, водночас, вони служать і меті його самозбереження, оскільки спрямовані на урегулювання відносин між людьми.

Проте, соціальні норми реалізуються в результаті вибору суб'єктами суспільних відносин необхідного їм варіанта поведінки, а в основі вибору покладені свобода волі людини. Особистість сама вирішує, як їй поступати, якому правилу передувати у тих або інших життєвих ситуаціях. Отже, соціальні норми характеризуються як правила поведінки, спрямовані на регулювання соціально-значимих вчинків людей.

Слушною є думка М. Марченко, що у процесі регуляції суспільних відносин активна роль однієї групи соціальних норм доповнюється, корегується іншими групами. Взаємодія конкретних норм, груп норм в єдиній системі соціальних норм розкриває комплексні властивості, що входять в систему складових частин. Ефективність дії соціальних норм знаходить вираз у досягненні, підтримці суспільної погодженості громадян, міцному суспільному порядку, атмосфері справедливого соціального партнерства та ініціативи, соціальної відповідальності, свідомому дотриманню норм громадянами¹⁰.

Отже, узагальнюючи вищенаведене щодо призначення та ролі соціальних норм у регулюванні суспільних відносин, можна дійти висновку, що вони необхідні як засіб: регулювання поведінки людей у суспільних відносинах; формування та збереження особистості для її функціонування в умовах соціального життя.

Водночас, слід зазначити, що соціально значуща поведінка людей може врегульовуватись соціальними нормами, зокрема: звичаями, релігійними нормами тощо; поведінка людей, яка не є соціально значущою, не стає предметом соціальних норм.

Зміст і спрямованість соціальних норм не залежать від бажання та волі окремих людей, а уособлюють об'єктивну потребу в упорядкуванні відносин між людьми у суспільстві.

1. *Лейст О.Э.* Сущность права. Проблемы теории и философии права / Под ред. В.А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2008. – С. 183. 2. *Недбайло П.Е.* Советские социалистические правовые нормы. – Львов: Изд-во Львовского ун-та, 1959. – С. 6. 3. *Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г.* Теорія держави і права: Елементарний курс. – Х.: Одісей, 2007. – С. 192. 4. *Антологія української юридичної думки.* В 10 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 9: Юридична наука радянської доби / Упоряд.: В.Б. Авер'янов, О.М. Костенко, В.П. Нагребельний, В.Ф. Погорілко, К.О. Савчук, І.Б. Усенко, Г.П. Тимченко; відп. ред. В.П. Нагребельний. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2004. – С. 73. 5. *Лисенков С.Л.* Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. – К.: Юрисконсульт, 2006. – С. 114. 6. *Загальна теорія держави і права /* За ред. В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком, 1997. – С. 146. 7. *Філософія права:* Навч. посіб. / О.О. Бандура, С.А. Бублик, М.Л. Заінчковський та ін.; За заг. ред. М.В. Костицького, Б.Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 249. 8. *Марчук В.М., Ніколаєва Л.В.* Нариси з теорії права: Навч. посіб. – К.: Істина, 2004. – С. 47. 9. *Головченко В.В.* Право в житті людини (статті). – К.: Оріяни, 2005. – С. 27. 10. *Общая теория государства и права.* Академический курс в 3-х т. / Отв. ред. М.Н. Марченко. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2007. – Т. 2: Право. – С. 109.